

ДИНАМІКА ТА ОБСЯГ ЕМІГРАЦІЇ ЧЛЕНІВ ДО НКТН “ВІДЕРГЕБУРТ” ДО ФРН В 1989 – 2003 роках

У статті робиться спроба дослідити динаміку та обсяги німецької еміграції з України до ФРН у 1989 – 2003 рр. Аналіз конкретного документального матеріалу Донецького обласного товариства німців “Відергебурт” дає підстави авторам стверджувати про те, що проблема німецької етнічної міграції в Україні не стоїть так гостро, як у тих країнах колишнього СРСР, де зосереджені найбільші німецькі діаспори.

Im Artikel wird versucht, die Dynamik und den Umfang der deutschen Emigration aus der Ukraine in die BRD 1989 – 2003 zu erforschen. Aufgrund der Analyse von konkretem dokumentarischem Material behaupten die Autoren, dass das Problem der deutschen ethnischen Emigration in der Ukraine nicht so aktuell wie in den Ländern der ehemaligen Sowjetunion ist, wo sich die meisten deutschen Diaspora konzentrieren.

Посилення інтеграційних процесів у світі, закінчення “холодної війни”, прогресивні трансформації в країнах Східної і Південно-Східної Європи стали на межі 80-х і 90-х років ХХ ст. тим сприятливим міжнародним фоном, на якому відбулося об’єднання Німеччини і проголошення незалежності України. Відновлення німецької єдності й українського державного суверенітету та демократичні перетворення, що відбулися після цього на Сході Німеччини й у молодій українській державі, гарантували реалізацію одного з невід’ємних громадянських прав – свободи вибору місця проживання.

Після десятиліть гонінь і переслідувань з боку комуністичних тоталітарних режимів частина громадян України вирішила скористатися цим своїм правом. Тільки за 1991 – 1993 рр. з України виїхало на постійне місце проживання (далі – ПМП) у розвинуті індустріальні країни 175 485 осіб¹. Основу цієї “четвертої хвилі еміграції”² із самого початку складали кілька етнічних меншин. Так, у 1993 – 1995 рр. більше половини потоку емігрантів становили німці. До 1999 р. їхня частка скоротилася до однієї третини³.

Така стабільно висока протягом останніх 15 років питома вага етнічних німців серед емігрантів відіграла вирішальну роль у формуванні не тільки у масовій свідомості, а й навіть серед деяких експертів-демографів, істориків та етнологів уявлення про “тотальний вихід” німців із країн пострадянського простору, включаючи Україну⁴.

Недостатня вивченість проблеми німецької еміграції в кожній окремо взятій державі на території колишнього СРСР сприяла перенесенню на німецьку діаспору в Україні і створені нею національно-культурні об’єднання ряду невластивих їй характеристик. Унаслідок цього виник стереотип “українського німця, що сидить на валізі” у чеканні дозволу на виїзд на “стару батьківщину” і німецьких громадських організацій як “бюро з етнічної еміграції”⁵.

У зв’язку з цим пропонується повідомлення становить спробу дослідження динаміки й обсягів німецької еміграції з України на конкретному документальному матеріалі Донецького обласного товариства німців “Відергебурт” (далі ДО НКТН “Відергебурт”). Такий вибір об’єкта дослідження не випадковий. Він пояснюється, по-перше, тим, що найбільша за чисельністю німецька громада в Україні проживає сьогодні саме в Донецькій області⁶. По-друге, німці Донеччини півтора десятиліття тому створили свою національну організацію “Відергебурт” (“Відродження”), яка стала з середини 90-х років найбільшим німецьким національним

громадським об'єднанням в Україні ⁷. Сьогодні членами ДО НКТН “Відергебурт” є 60,7% усіх німців Донецької області або кожен 12 – 13-й громадянин України німецької національності ⁸. По-третє, в архіві ДО НКТН “Відергебурт” збереглися заяви-анкети, облікові картки, відомості оплати членських внесків та інші документи всіх членів організації, які емігрували до ФРН ⁹. Ця обставина робить комплекс облікової документації цінним достовірним джерелом не тільки щодо динаміки і масштабу виїзду членів об'єднання на ПМП у Німеччину, а й щодо соціального складу емігрантів.

Досить великий обсяг вибірки (8,4% від генеральної сукупності – усього німецького населення України, 20 – 25% від усіх німців – членів національних організацій і дві третини від усіх німців у найбільшому регіоні їхнього проживання в Україні) дозволяє досягти високого ступеня репрезентативності.

Отримані в результаті аналізу джерел основні дані з еміграції членів ДО НКТН “Відергебурт” у ФРН у 1989 – 2003 р. ми помістили у спеціальну таблицю:

Таблиця 1

Співвідношення тих, хто вступив у ДО НКОН “Відергебурт”,
із членами ДО НКОН “Відергебурт”, що емігрували до ФРН у 1989 – 2003 рр.

Роки	Кількість членів, які вступили (осіб)	Кількість членів, які виїхали (осіб)	Співвідношення членів, які виїхали у даному році, до тих, які вступили (у %)	Кількість членів, які виїхали в 1989 – 2003 рр., і тих, як вступили в даному році (осіб)	Співвідношення членів, які виїхали у 1989 – 2003 рр., до тих, які вступили (у %)
1	2	3	4	5	6
1989	19	0	0	4	21,1
1990	24	0	0	9	37,5
1991	46	2	4,3	13	28,3
1992	239	3	1,3	69	28,9
1993	54	22	40,7	19	35,2
1994	51	37	72,5	25	49,0
1995	154	40	26,0	10	6,5
1996	269	8	3,0	9	3,3
1997	206	7	3,4	1	0,5
1998	337	11	3,3	3	0,9
1999	321	7	2,2	2	0,6
2000	236	10	4,2	5	2,1

1	2	3	4	5	6
2001	272	4	1,5	5	1,8
2002	275	17	6,2	0	0
2003	291	6	2,1	0	0
Разом:	2794	174	6,2	174	6,2

Вивчення таблиці дає можливість з'ясувати цілу низку особливостей еміграції німців-членів ДО НКТН "Відергебурт". Насамперед ми переконуємося, що не було ніякого "дев'ятого валу" еміграції, що нібито захлиснув у 1989 – 2003 рр. усі німецькі організації. Причому не спостерігається не тільки 100% виїзду на ПМП у Німеччину активістів німецького національного руху, але з'ясовується, що в жодному з 15 років кількість членів організації, які емігрували, не перевищувала кількості членів, котрі вступили до організації. Більше того, тільки один раз (у 1994 р.) кількість емігрантів перевищила 50% від кількості тих, що вступили, досягнувши 72,5%.

З таблиці видно, що за весь період існування донецького "Відергебурт" 174 його члени, тобто приблизно 6,2%, емігрували до ФРН. Без порівняння важко відразу сказати, наскільки великий цей коефіцієнт еміграції. Для такого порівняння спробуємо визначити загальний для всього пострадянського простору коефіцієнт еміграції. Нам удалося встановити за офіційними німецькими даними, що за 10 років (1989 – 1999) у Німеччину з країн колишнього СРСР переселилося 1 728 166 німців¹⁰. Кількість же німців, які проживали в СРСР, за даними перепису населення 1989 р., становила 2 038 341 осіб¹¹. На підставі цих даних легко порахувати, що вже до 1999 р. коефіцієнт еміграції німців колишнього СРСР становив 84,8%, що майже в 14 разів перевищує аналогічний показник донецьких німців – членів "Відергебурт".

Для продовження порівняння відзначимо, що за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. кількість німців в Україні складала 88% від їхньої чисельності в 1989 р.¹² Звідси випливає, що до 2001 р. німців в Україні стало на 12% менше. Правда, у повідомленні Держкомстату України не зазначені причини такого скорочення. Цими причинами могли бути і низький рівень народжуваності, що поступається рівню смертності, і зміна національності, й еміграція, і багато інших факторів. Однак, однозначно можна стверджувати, що питома вага загального зменшення кількості німців в Україні майже вдвічі перевищує частку кількості членів ДО НКТН "Відергебурт", що емігрували в 1989 – 2003 рр. до Німеччини.

Розглядаючи еміграцію донецьких німців за роками, можна чітко побачити чотири часових відрізки, які істотно відрізняються один від одного. На першому з них, що включає в себе 1989 – 1990 рр., жоден із членів ДО НКТН "Відергебурт" не виїхав на ПМП до Німеччини. Другий відрізок припадає на 1991 – 1995 рр. Яскраво вираженою тенденцією цих п'яти років стало неухильне зростання кількості емігрантів. Причому, якщо в 1991 – 1992 р. це зростання було порівняно невисоке, то в наступні три роки воно стрімко йде вгору, досягнувши піку в 1995 р. Кількість членів організації, котрі виїхали на ПМП у цей останній рік другого періоду, в 20 разів перевищує число переселенців першого року другого періоду. Третій часовий відрізок (1996 – 1997) характеризується різким падінням кількості емігрантів. У 1996 р. до Німеччини емігрувало в п'ять разів менше членів "Відергебурт", ніж у 1995 р. Заключний, четвертий період (1998 – 2003) характеризується послідовним чергуванням збільшення і скорочення кількості емігрантів. Цікаво відзначити, що зростання кількості від'їжджаючих на ПМП до Німеччини членів ДО НКТН "Відергебурт" припадало в останні шість років на парні роки (1998, 2000 і 2002), а його скорочення збігалось з непарними роками (1999, 2001, 2003).

Щоб установити, наскільки специфічна динаміка еміграції членів ДО НКТН "Відергебурт", зіставимо її з даними Федерального адміністративного управління Німеччини про громадян України, що переселилися в 1992 – 1999 р. на ПМП у ФРН. Переселенці з України різних національностей розподілилися за роками у цей період таким чином: 1992 р. – 2700 осіб, 1993 – 2711 осіб, 1994 – 3139 осіб, 1995 – 3650 осіб, 1996 – 3610 осіб, 1997 – 3153 осіб, 1998 – 2983 осіб,

1999 – 2762 осіб¹³. Аналіз цього варіаційного ряду свідчить про наявність принципових збігів з розглянутим вище варіаційним рядом емігрантів з донецького “Відергебурт”. Якщо враховувати, що перший період у “донецькому” ряді має нульове значення, а в Німеччині за 1989 – 1991 рр. статистика фіксувала переважно переселенців з усього СРСР, а не з окремих його республік, то маємо всі підстави говорити про значну схожість тенденцій розвитку регіональної німецької і загальноукраїнської еміграції до Німеччини в 1992 – 1995 рр. При цьому спостерігається повний збіг піків еміграції. Щоправда, зростання числа поліетнічних переселенців з України в Німеччину відрізняється більшою плавністю, ніж німецька етнічна еміграція з Донецької області. Так, у загальноукраїнському варіаційному ряді показник першого року періоду зростання (1992) тільки в 1,35 рази менший, ніж у максимальному 1995 р. Після піку 1995 р. у загальноукраїнській еміграції до Німеччини, як і в регіональній німецькій, настає спад. Однак на рівні країни він відбувається, з одного боку, незрівнянно більш плавно (у 1996 р. кількість переселенців з України у ФРН скоротилася лише на 5,2%), а з іншого боку, – більш послідовно і неухильно, без характерного для німецької еміграції з Донецької області ритмічного чергування періодів збільшення і скорочення кількості німців, які виїжджають на ПМП до Німеччини.

Отже, кількість переселенців до Німеччини на всеукраїнському рівні в 1997 – 1999 рр. приблизно зрівнялася з їхньою кількістю в 1993 р., а кількість емігрантів з донецького “Відергебурт” у 1999 р. складала ледве менше третини від їхньої чисельності в 1993 р. Причини такої нерівномірності повинні стати предметом спеціального вивчення, у ході якого необхідно пам’ятати, що етнічні німці України і члени їхніх родин можуть повернутися на історичну батьківщину на підставі “Закону про біженців і переміщених осіб”, нова редакція якого діє з 2 січня 1993 р.¹⁴

Деякі особливості еміграції членів ДО НКТН “Відергебурт” можна краще побачити при перетворенні їхнього варіаційного ряду в ранжирований:

Таблиця 2

Зростаючий ранжирований ряд членів ДО НКОН “Відергебурт”, що емігрували до ФРН у 1989 – 2003 рр.

Порядковий № варіант (X)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Значення варіант	0	0	2	3	4	6	7	7	8	10	11	17	22	37	40
Роки	89	90	91	92	01	03	97	99	96	00	98	02	93	94	95

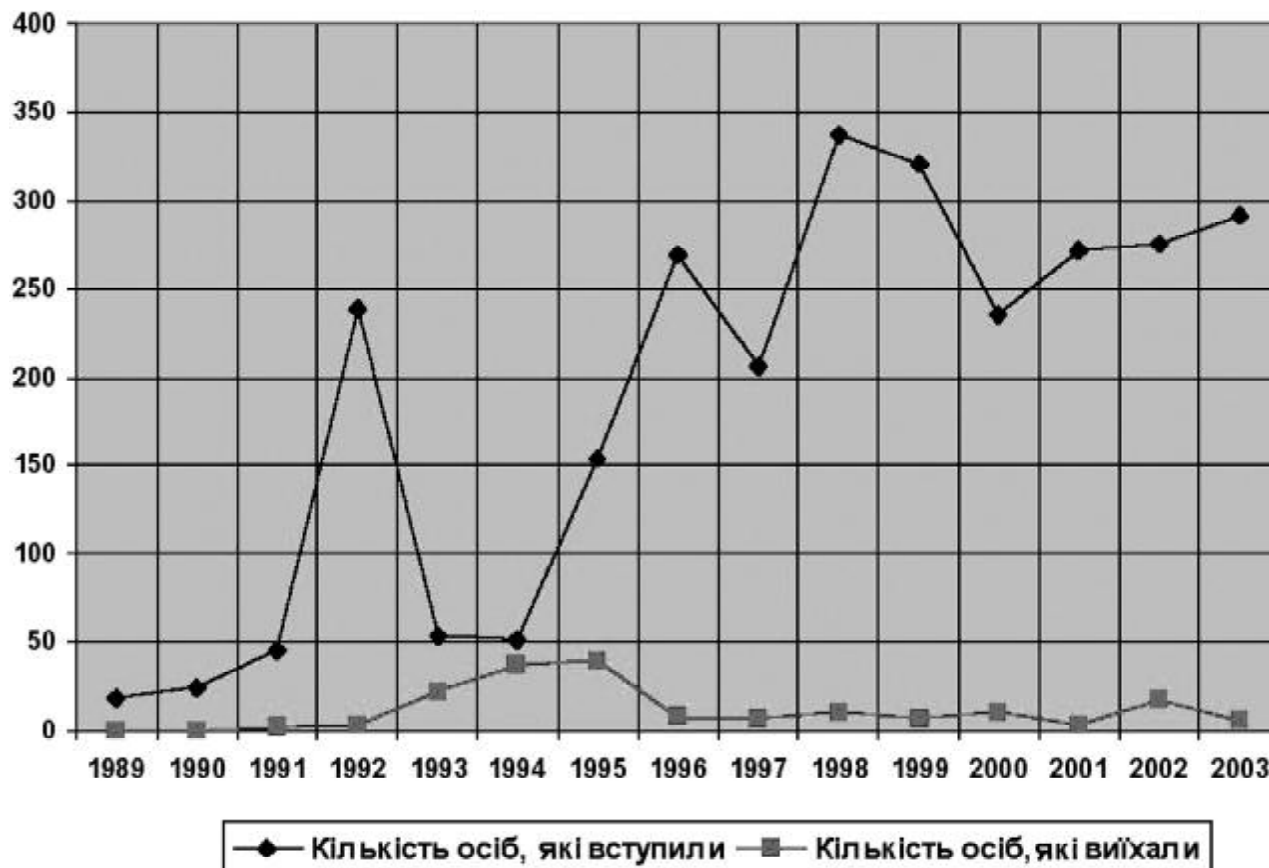
Перше, що впадає в око при аналізі зростаючого ранжированого ряду – це його нерівномірність і значна розкиданість кількості емігрантів по роках виїзду. Розмах варіації цього ранжированого ряду становить 38 одиниць, що майже в 3,3 рази більше середньої арифметичної (11,6) річної еміграції членів донецького “Відергебурт”. Розглянутий ранжирований ряд є одномодальним ($M_0=7$). Медіана (M_e) варіаційного ряду також дорівнює 7. Середнє лінійне відхилення як міра варіативності (розсіювання) досліджуваної ознаки (еміграції німців ДО НКТН “Відергебурт”) дуже високе і дорівнює, за нашими підрахунками, 0,86. Ця обставина ще раз підкреслює відсутність внутрішньої єдності і стабільності в еволюції еміграції донецьких німців до Німеччини в 1989 – 2003 рр. Імовірно, подальше дослідження причин, механізму й умов переселення, а також соціальний склад емігрантів проллє світло на причини такої дисперсійності.

Для розуміння і моделювання еміграційних процесів важливо встановити взаємозв’язок між членами товариства, які вступили, і тими, які емігрували. У нашому випадку це взаємозв’язок між членами ДО НКТН “Відергебурт”, які вступили, і членами цієї організації,

котрі виїхали на ПМП до Німеччини. Найбільш наочно такий взаємозв'язок ілюструє спеціально складений нами графік:

Графік 1

Співвідношення членів ДО НКТН "Відергебурт", які вступили у 1989 – 2003 рр., із членами ДО НКТН "Відергебурт", котрі емігрували у 1989 – 2003 рр. до ФРН.

Отримані під час вивчення графіка візуальні уявлення про ступінь взаємозв'язку вступу в громадську організацію і вибування з її рядів у зв'язку з еміграцією можна більш предметно охарактеризувати за допомогою коефіцієнтів Спірмена (Q) і Фехнера (i). За Спірменом, щільність зв'язку між тими членами, які вступили у 1989 – 2003 рр. у ДО НКТН "Відергебурт", і тими, що вибули з її рядів у 1989 – 2003 рр. у зв'язку з переселенням до ФРН, дорівнює 0,28, а за Фехнером вона досягає – 0,33. Як бачимо, за абсолютним значенням показники обох коефіцієнтів близькі один до одного. Але при цьому Q вказує на наявність слабого позитивного зв'язку, а i – на існування середнього негативного зв'язку між досліджуваними варіаційними рядами.

Практично це означає, що за Спірменом приблизно у 30% випадків кількість членів, які вступили, і кількість тих, які емігрували, прямо пропорційні одна одній. За Фехнером, ці дві величини більш ніж у третині випадків обернено пропорційні тому жорстко впорядкованому послідовному часовому ряду, що представлений у першому стовпчику таблиці 1, тобто демонструє рівень розходжень реального часового ряду відношень до віртуального ряду, що послідовно зростає на один рік. При такому характері зв'язків обидва варіаційні ряди будуть співіснувати доти, поки спочатку не зникне потік бажаючих вступати до товариства "Відергебурт", а потім – поки не емігрує останній із членів, які вступили до нього.

Коли і як це відбувається, дуже наочно демонструють дані четвертого стовпця таблиці 2. Близьку до самознищення суспільства ситуацію тут ілюструють дані за 1993 – 1994 рр. Як тільки у 1993 р. кількість членів, що вступили в "Відергебурт" скоротилася в 4, 43 рази, а

кількість емігрантів зросла більш ніж у 7,3 рази, відразу можна побачити, як лінії графіків рішуче прямують назустріч одна одній (див. графік 1). Подальше скорочення кількості тих, хто вступив у ДО НКТН "Відергебурт" у 1994 р. на 5,6% і одночасне зростання на 40,5% кількості переселенців у Німеччину максимально зблизило варіаційні ряди тих, хто вступає до товариства та залишає його з метою еміграції. Остання тенденція, що охопила майже 3/4 членів товариства, вперше стала загрожувати якщо не самому існуванню ДО НКТН "Відергебурт", то вже темпам приросту його рядів безсумнівно. Саме такий розвиток ситуації при відхиленні одного з аналізованих варіаційних рядів від послідовно поступального розвитку і прогнозував коефіцієнт Фехнера.

У 1995 р., ніби почувши застереження Фехнера і згадавши рекомендації Спірмена, ДО НКТН "Відергебурт" прийняло у свої члени втричі більшу кількість осіб. Кількість емігрантів з числа членів організації збільшилася в 1995 р. тільки на 8,1%, що дало можливість варіаційному ряду тих, хто вступили у "Відергебурт", знову "відірватися" від ряду емігрантів. На практиці такий "відрив" у 1995 р. був пов'язаний як на регіональному, так і на республіканському рівнях із серією цілеспрямованих організаційних заходів (позачергові обласна та всеукраїнська конференція "Відергебурт", зміна його керівництва тощо) і виробленням нового перспективного курсу організації¹⁵.

Цінну інформацію для ретроспективного аналізу діяльності ДО НКТН "Відергебурт" і прогнозування його долі в майбутньому становлять дані 5 і 6 стовпців таблиці 2. Вони переконливо свідчать про те, що за 15 років ряди ДО НКТН "Відергебурт" у зв'язку з еміграцією покинули від 21,1% до 49%, тобто від більш ніж 1/5 до майже половини членів організації, які були її членами наприкінці 80-х – у першій половині 90-х років, тобто майже з самого моменту заснування. Показово, що і тут за питомою вагою членів, які емігрували, до тих, котрі вступили до товариства у даному році, незаперечно лідирує 1994 р. Серед тих, хто стали членами ДО НКТН "Відергебурт" у наступному, 1995 р., до Німеччини емігрувало вдвічі менше членів організації.

Отже, аналіз документів і матеріалів щодо переселення членів ДО НКТН "Відергебурт" показує, що у 1989 – 2003 рр. етнічні німці України мали можливість для еміграції на історичну батьківщину. Частина членів суспільства реалізувала цю можливість і переїхала на ПМП у ФРН. Їхня еміграція вплинула на кількісний і якісний склад цієї найбільшої в Україні німецької національної організації.

Однак виїзд на ПМП у Німеччину не розглядався в 1989 – 2003 р. більшістю членів ДО НКТН "Відергебурт" як єдиний засіб збереження національної ідентичності й основний шлях до національного відродження. Більш того, динаміка і масштаби еміграції членів донецького "Відергебурт" хоча й помітно коливалися протягом досліджуваного періоду, але з другої половини 90-х років мали яскраво виражену домінують тенденцію до скорочення кількості переселенців у ФРН.

На прикладі ДО НКТН "Відергебурт" можна переконатися, що проблема німецької етнічної еміграції в Україні не стоїть так гостро, як у тих країнах колишнього СРСР, де зосереджені найбільші німецькі діаспори. Етнічна еміграція німців України, зберігаючи специфічні риси, у ключових моментах збігається з мультинаціональним переселенням з України. Ця обставина, а також велика питома вага міжнаціональних шлюбів у німців України в цілому й у тих з них, котрі переселяються на ПМП у Німеччину зокрема, дедалі більше розмивають етнічний характер німецької еміграції.

Практичні інтереси подальших позитивних соціально-політичних й економічних перетворень у нашій країні, розвитку міжнародного співробітництва й адаптації в інтегрованій Європі, а також суто наукові інтереси роблять актуальним подальше детальне дослідження насамперед факторів стимулювання і стримування етнічної еміграції, її територіальних і тимчасових особливостей, механізму реалізації, соціального складу емігрантів, їхньої адаптації на новому місці проживання, наслідків переселення для країни еміграції та країни імміграції.

¹ Банковская А. Одесситы-эмигранты: куда, зачем и сколько // Слово. – 1996. – № 49 // <http://www.paco.net.ua/odessa/media/word/213/sn953.htm>

² Подробнее о специфике "четвертой эмиграции" см.: Вишневецкий А., Зайончковская Ж. Миграция из

СССР: четвертая волна // Рабочие доклады Центра демографии и экологии человека. – 1991. – Вып. 3. – С. 23; Лацис О. Люди, которых мы потеряли // Новые известия. – 2002. – № 113 // <http://www.hro.org/editions/press/0702/05/05070222.htm>

³ Сохранится ли этнический характер эмиграции? // <http://www.demoscope.ru/weekly/027/tema04.php>

⁴ Немцов Р. Почему немцы покидают Россию? // Мосты. Немецкая волна. – 2003. – 15 января // http://www.dwword.de/russian/0,3367,3272_A_756661,00.html; Масштабы эмиграции // Демографический еженедельник Демоскоп Weekly. – 2001. – 30 июля – 12 августа // <http://www.demoscope.ru/weekly/027/pDnt.php>

⁵ Дынгес Ю.А. Этносоциальные псевдостереотипы Донбасса // Восточная Украина: актуальные проблемы истории и современного развития: Сб.ст. / Под ред. А.А. Саржана. – Донецк: ДГТУ, 1999. – С. 121 – 123; Дынгес Ю.А. Этническая идентичность: характеристика основных концепций на примере российских немцев // Историчні і політологічні дослідження. – 2001. – № 4. – С. 249 – 254; Дынгес А.А. Эволюция образа немца в российском массовом сознании // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура: Сб. ст. / Под ред. Г.П. Ерхова. – Донецк: Чайка, 2000. – С. 201 – 207.

⁶ По данным Всеукраинской переписи населения Украины 2001 г. в Донецкой области проживало 13,9% всех немцев Украины (См.: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р.: Повідомлення Державного комітету статистики України // <http://www.ukrstat.gov.ua/Perepis/PidsPer.html>) ; Архив ДО НКОН “Видергебурт”. – Ф. 15. – Оп. 1. – Д. 5. – Л. 18, 29 – 30.

⁷ Там само. – Ф. 1. – Оп.1. – Д. 12, 12а.

⁸ Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 7, 7а

⁹ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Д. 2 – 7.

¹⁰ Deutsche in Russland und der GUS. 1763 – 1997 // Wolk auf dem Weg. – 6. Aufgabe/ Verantwortlich für die Neubearbeitung H. Wiens. – Moskau – Stuttgart: Gotika, 1998. – S.46; Informationen zur politischen Bildung. – 2000. – № 2 // <http://www.vorota.de/Germanyprintart.asp?ArticleNr=WEB030> .

¹¹ Eisfeld A. Die Russlanddeutschen / München: F.A.Herbig Verlagsbuchhandlung GmbH, 1992. – S. 158.

¹² Про кількість та склад населення...

¹³ Informationen zur politischen Bildung...

¹⁴ Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge // <http://www.bundesverwaltungsamt.de/>

¹⁵ Архів ДО НКОН “Відергебурт”. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 5, 14.